ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՑԻՆ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1957, թ. 3–4. էջ 58)

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱՂՕԹՔԻ ՎԱՅՐԵՐ

1· Եկեղեցիներ· – 2· Առտնին մատուռներ· 3· Եկեղեցախորան· – 4· Ամէնուրեք· – 5· Ժամատուն· – 6· Խառն աղօթանոցներ· 7· Բեմ· – 8· Դասեր· – 9· Ատեան· – 10· Տաճար:

1· Եկեղեցիներ· – *Սկիզբները « տուն աղօթից » եղեր են Երուսաղէմի տաճարն ու քրիստոնեաներու եկեղեցիները: Եւսեբիոս Դ· դարէն վկայեց սաղմոսերգութեան «յամենայն եկեղեցիս՝ որ վանն յաղին»: Նոյն դարուն Եթերիա կը տեսնէր երուսաղեմացւոց պաշտամունքը քաղաքին սրբավայրերուն մէջ, անցնելով մէկէն միւսը՝ ըստ ժամուց: Առաք· Կանոնաց եւ Սահմանադրութեանց մէջ նոյնպէս «եկեղեցին» նշանակուած է աղօթատեղի: Ոսկեբերան «յեկեղեցւոջ» գիտէր պաշտօնեադութիւնը, եւ Ելուիտայի ժողովին սահմանը «յեկեղեցի» կը հրաւիրէր հաւատացեալները:*

Նոյն օրէնքը կը զօրէր նախապէս նաեւ Հայոց մօտ: Փաւստոս «Կարգ պաշտաման եկեղեցւոյ» կը կոչէ ժամակարգութիւնը: Ս· Սահակ քորեպիսկոպոսներու խնամքին կը յանձնէր «զտաճարս աղօթից» (Ա, բ)· եւ «յեկեղեցւոջն» կը կատարէին ըստ իրեն « պաշտամունքն տուընջեան եւ գիշերոյ » (Ժդ): Աւելի մանր ալ կը խօսի այդ մասին, յիշատակելով «զչինուածովք պատուեալ տեղիսն՝ որ անուանին ժողովրդանոցք, քանզի ի նոսա ժողովին քահանայք եւ մանկունք ուխտի եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ՝ վատարել զաղօթս եւ զխնդրուածս· վասն որոյ եւ աղօթարանք կոչին եւ սըրբարանք»· թէ «հանապազ անդր գումարելով՝ լեմք զսաղմոսերգութիւնս եւ ըզպատգամս պատուիրանացն Աստուծոյ»· եւ թէ այդ պատճառով «սովորութիւն եղեւ եկեղեցի անուանել յարանուանարար» զանոնք (լէ): Յհ· Մանդակունի կը յիշէ ինքն ալ «ի ժամ աղօթիցն» ժողովրդեան գումարումը «յեկեղեցւոջ եւ յանդիման սրբութեանցն» (42), նոյնը հաստատելով ուրիշ երկու տեղեր եւս (43, 159): Եւ Լաւոդիկեայ կանոնին հայկական ձեւն «յեկեղեցիս» դրաւ պաշտամունքը:

Օրէնք էր՝ դէպի արեւելք դարձած աղօթել, ինչպէս պիտի տեսնենք: Այդ պատճառով հարկաւոր էր որ աղօթատեղին ալ նոյն կողմն ուղղուած ըլլար, ինչպէս կ'ըսէ Գր· Նարեկացին· «Ունի եւ զդիրն իւր ընդ արեւելս՝ ի տեղի խոստման ընակութեանն մերոյ առաջնոյ» եւ այլն (Աղ· Հէ): ԺԱ· դարու Մաշտոցը (ի Ս· Ղազար) նորակերտ եկեղեցւոյ Նաւակատիքի կարգին մէջ կը յիշէ անոր օծումը՝ որ կը սկսի սեղանէն· «ապա զարեւելից կողմն խորանին՝ յետոյ սրբոյ սեղանոյն», որ խորանին հաստատուն վայրն էր: Քննեցի բազմաթիւ հայկական հին եկեղեցիներ, եւ տեսայ՝ որ ամէնն ալ, առանց զարտուղութեան, կը նային դէպի արեւելք, մուտքն ունենալով արեւմտեան կողմէն: Նոյնիսկ միջնադարեան աղօթատուններու ներքին մատուռները, որ կը գտնուին տաճարին անկիւններուն մէջ, թէեւ իրենց մուտքն ունին հիւսիսէն եւ հարաւէն, բայց սեղանները ներսէն կը նային միշտ դէպի արեւելք:

2· Առտնին մատուռներ· – *Այն սէրը՝ որ կը կապէր բարեպաշտ աշխարհականները աստուածային պաշտամունքին հետ, այնպէս կ'ընէր որ տոհմիկ անձեր, բնակութեամբ ամրոցներու մէջ, եւ հեռու հասարակաց եկեղեցիներէն, իրենց բնակարաններուն մէջ իսկ կատարել տային զայն, որով իրենք ալ մասնակցէին, ինչպէս տեսանք: Վարդան Մամիկոնեան «լոկ միայն առտնին » պաշտել կու տար ըստ Ղազարայ՝ «քահանայիւք եւ այլ բազմութեանն պաշտօնէիւք դրանն իւրոյ» (171): Կ'ակնարկէ նաեւ միւս իշխաններու ժամապաշտութեան «ի տան» (339): Եւ Վարդ պատրիկ նոյնպէս «ի տան իւրում» կը կատարէր զայն «քահանայիւք եւ դաս դաս պաշտօնէիւք»(1):*

Կը հետեւի՝ որ այդ իշխանական յարկերուն մէջ կային նաեւ մատուռներ, ուր այդ եկեղեցականները կը պատարագէին ու կ'աղօթէին: Այսպէսով կը մեկնուի «դրանն իւրոյ» պաշտօնեայ պահելու սովորոյթն ալ: Արդարեւ արեւմտեան արքաներու եւ ազնուականներու դղեակներուն, պալատներուն, ամարանոցներուն եւ սեփական կալուածներուն մէջ ալ սովորական էին այդպիսի աղօթատեղիներ, սկսելով մեծն Կոստանդիանոսի օրերէն եւ օրինակէն, ինչպէս ընդարձակօրէն կը ցուցնէ Հ· Լկլերկ(2), եւ որոնց դիւրաւ պիտի հետեւէր նաեւ հայ ազատանին: Բայց մեզի աւելի մերձաւոր օրինակներ ալ կային· 676ի ասորական ժողովն ի Դէրիրին՝ կ'ակնարկէ «առանձնական աղօթարանաց» ի տունս, որոնց մէջ հաւատացեալները կ'աղօթէին՝ մինչեւ եկեղեցի հերթալու համար(3): Ունինք եւ մենք ատոնց յայտնի օրինակներ, թէեւ միջին դարէն: Այսպէս, 923 թը-ին, երբ արարները գրաւեցին Բիւրական ամրոցը, գտան հոն եպիսկոպոս մը ժառանգաւորներու հետ «յաղօթս ի քաւարանումն սրբում», որ կար հոն ներսը, կը գրէ Յովհաննէս պատմիչ (42): Նոյնպէս եւ Լամբրոնի մէջ կը մեծարուէր «հանգստարան սուրբ եւ գլխաւոր Առաքելոյն նշխարաց», զոր ԺԱ· դարուն, ամրոցին տէրը Օշին Ա· ըստ Սամուէլ Սկեւռացւոյ՝ «պատրաստեաց նախ ի ծայր բերդիս»(4): Ասոնք՝ մեզի ծանօթները:

3· Եկեղեցախորան· – *Բացօթեայ վայրերու մէջ՝ ուր աղօթատեղի չէր գտնուեր, ներելի էր, հինէն ի վեր, աստուածային պաշտօնը կատարել մեծ վրաններու ներքեւ, որոնք այդ անունը առած էին, եւ կամ վրան ժամու, որով թարգմանեցին նախնիք Մովսէսի վկայութեան խորանը(5), կամ խորան ժամու(6): Ատոր հնադոյն յիշատակութիւնն ունինք Փաւստոսի քով, ուր Ս· Ներսէս Նաւասարդի տօնախմբութեան առթիւ գտնուելով Բագաւան «յարքունական բանակին», ներկայ էր «յեկեղեցախորանն··· մինչդեռ առաւօտին աղօթքն մատչէին» անոր մէջ (118): Ատոր օրինակը կը տեսնենք նաեւ մեր դրացի Աղուաններու քով: Ըստ իրենց պատմիչին՝ Վաչագան արքայ չինել կու տայ «խորան փայտեղէն ծալածոյ շիկակարմիր մորթով եւ սպիտակ կտաւովք, ··· յորում բանակն արքունի ի ներքս մտեալ ի ժամ պաշտամանն առաջի խաչին, ··· երկրպագութեամբ մաղթէր զԱստուած, եւ ունկն դնէր աստուածաշունչ գրոց» (45): Կը-նանք համոզուիլ՝ թէ մեր իշխաններն ու քահանաները Պարսից բանակին եւ Արտազու մէջ եւս, ուր կը ժամերգէին ու կը պատարագէին, կը վարէին նոյնպէս այդ վրանով:*

Յետոյ մոռցուեցաւ սովորութիւնը· այնպէս որ ԺԲ· դարուն՝ Զաքարէ սպարապետը կը տեսնէր որ ինք «ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհին», զոր կը կիրարէին Վրացիները, եւ կը նախատէին Հա-

(1) Հայապատում, 231:
(2) Կաբրոլ, Գ, 409–21:
(3) Սինհոդական արեւելեան, 488:

(4) Տպ· ընդ Սամուէլի Անեցւոյ, 22:
(5) Բ· Մակաբ· բ· 4· Երբ· ը· 5· Կիւրղի կոչ· ընծ· 34, 358· Եփրեմ, Ա, 206, 210, 221 եւն·:
(6) Եփրեմ, Ա, 195, 293, 424, 477:

© National Library of Armenia

յերը՝ որ այդ պատճառաւ ստիպուած էին «անհաղորդ մնալ, եւ ոչ տօնել զտօն վը-կայլեցն Աստուծոյ յիւրաքանչիւր աւուր կատարման»: Գրեց, կ'ըսէ Կիրակոս, Հռոմկլայ՝ առ Յովհաննէս կաթողիկոս, որ «վասն ընդ միտ մտանելոյ իշխանացն արեւելից (Զաքարէի եւ եղբօր), առաքեաց վրան մի դմբեթարդ եկեղեցաձեւ, եւ կազմողս եւ յօրինողս նմին, եւ տեղան մարմարեայ եւ այլ սպասք պատարագաց» (81, 83): Պատմիչին « վասն ընդ միտ մտանելոյ» նշան է՝ թէ հաճելի չթըւեցաւ Հայերուն այդ նորոգութիւնը. եւ որոնց կը պատասխանէր Մխիթար Գոշ՝ թէ « զվրանս վասն զօրաց թոյլ ետ կանոնքն»(7), ակնարկելով ընդհանուր թոյլտուութեան, եւ ոչ որոշ կանոնի մը՝ որ անյայտ է:

4. Ամէնուրեք. — Եկեղեցիէն դուրս աղմոսերգելու ազատութիւնը տակաւ զեղծումի գնաց. եւ իրաւունք տուաւ Խոսրովի (Ժ. դարուն) բողոքելու՝ թէ «եկեղեցիք Աստուծոյ խրթնացեալք եւ ժողովուրդք ի նոցանէ քեցեալք» էին: « Ըստ կամաց, կ'ըսէ, ուր եւ լաւ ինքեանք հաճուեսցեն՝ անդ զեկեղեցւոյ զփառսն տան: ... Զի առ աւագս զիւղիցն ի պաշտօն ժողովին, ոչ Աստուծոյ այլ նոցա պաշտօն տանել: ... ԶԱստուծոյ դամբան զանց արարեալ, զնոցայն նախամեծար առնեն » (35–36):

Աւելի կ'ընդլայնէ իր որդին Գրիգոր Նարեկացի՝ այդ անկարգութեան չափը, գրելով այսպէս. «Զաղօթսն՝ զոր յեկեղեցւոջն պարտ է առնել՝ առաջի սեղանոյ նորա, ուր սուրբ Երրորդութիւնն բնակեալ է, զայն ի գոհս եւ ի հրապարակս եւ յանսուրբ տեղիս պաշտեն. եւ զեկեղեցւոյ պատիւն գոհաց եւ փողոցաց տան». եւ դարձեալ՝ թէ « զեկեղեցի արհամարհեն, եւ արտաքոյ զպաշտօնն կատարեն» (Մատեն. 456): Տեսանք նախապէս Բարսեղ կաթողիկոսի ժամերգելը Վարդահերի մէջ «ի վերայ տանեաց», որ իրենց ծանրութեան ներքեւ կքեցաւ, եւ հայրապետը մահացու վիրաւորուեցաւ(8):

Նոյն բողոքը կը շարունակէր Ն. Լամբրոնացին, 1177ին, ըսելով՝ թէ «Անխիլ զաղօթսն սուրբ յամենայն տեղիս կատարեմք, որ ոչ է բարեվայելչութիւն առաջի սրբոցն»: Եւ կը յարէ. «Տեսեալ զքահանայսն ժողովուրդքն յում եւ պէտ տեղիս աղօթել, ինքեանք բնաւ անփոյթ արարին զկնայն յեկեղեցիս. այլ ուսեալք ի նմանէ զտանիս եւ զմահիճս արարին տեղի աղօթից» (Պար. 30, 31), ուր տանիքը կը զուգադիպի Բարսեղի նոյն տեղւոյն: Տեսանք Բագմաղբիւր երէցին ժամերգելը խաչի մը առջեւ՝ բացօթեայ տեղ մը: Եւ Զալալ իշխան Կանոնական աղօթքը կը կատարէր «ուր եւ լինէր»:

Նաեւ կեղծ Յհ. Դամասկացի (ԺԲ. դարուն) կ'ամբաստանէր Հայերը՝ թէ հասարակաց պաշտօնը կը կատարէին կա՛մ ժամամուտներու մէջ, « կամ բոլորովին ի տան երիցանց ի դեղի. վնաւ եւ աղախնիւք եւ որդւովք, եւ եղամբ եւ իշօք եւ հաւօք եւ անմտիւք բնակին ի նմին խաւարի, ոչ գոլով ոչ մի ի նշանացն Աստուծոյ, անդ ժողովեալ ի գիշերի»(9): Կը հետեւի որ երէցը ոչ թէ հաւատացեալներուն հետ, այլ իր հաշուին կ'աղօթէր, իր ընտանիքին ներկայութեան եւ տան անասուններուն մէջ:

5. Ժամատուն. — ա) Դամասկացին անկանոն վայրերու մէջ թուեց ասոնք ալ, որ միջին դարուն սովորական աղօթատեղի դարձած էին մեր քով, կոչուելով ժամատուն կամ ժամատեղ: Եւ էր ընդարձակ սրահ մը, ընդհանրապէս եկեղեցիին արեւմըտեան մուտքին վրայ, եւ մերթ կողմնական որմերէն մէկուն կից: Միշտ ուղ-

(7) Արարատ ամս. 1901, 58:

(8) Մա. Ուռհայեցի, Թ. դ. Տարեգր. Կիլիկ. գրչ. Ս. Ղազար, Շկբ:

(9) Լոյս հնդ. 1906, 476:

ուած դէպի արեւելք՝ նման եկեղեցիներուն, ինչպէս տեսանք վերեւ: Յաճախ աւելի մեծ էին քան եկեղեցին, եւ աւելի հանդիսաւ՝ ժողովուրդին համար:

Ըստ Թ. Թորամանեան ճարտարապետի տեսութեան՝ «Ժ–ԺԱ. դարերէն» առաջ ատոնք անհերեւոյթ էին հին եկեղեցիներու քով(10): Երիցայրոյն օրինակը կը համարի նա Հռոմոսի ուխտինը, կառուցուած 1038ին, Յովհաննէս արքայէն, ինչպէս կ'արձանագրէ ինքն իսկ, թէ չիներ է նոյն տաճարը «հանդերձ ժամատամբս»(11): Բոլոր միւս հնակառոյց եկեղեցիներու ժամատունները, որ թիւ չունին, Թորամանեան յետոյ աւելցուած համարեցաւ: Իրեն իրաւունք տալ կը թուի Յովհաննէս պատմիչը, որ 924ին կիրարկած է «ժամատունը»՝ ոչ իբրեւ աղօթատեղի, այլ «կայանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորհրդոցն»: Յետոյ կայ Ա. Լաստիվերցիի քով՝ ԺԱ. դարու կիսուն, աղօթատուն իմաստով. «զժամատունն որ առաջի Ս. Կարապետի» (94), չինուած Պահլաւունի Գր. Մագիստրոսի օրով՝ « մինչ երկրին տէր էին». որ է 1045էն վերջ, երբ Մագիստրոս ոտացաւ այդ տէրութիւնը (41), ուրեմն՝ ոտացաւ այդ տէրութիւնը կերտուած Յովհաննէս արքայի կառուցածէն յետոյ: Որով Արիստակէսի կիրարկած «ժամատունն» հնագոյն օրինակը չէ, ինչպէս կարծեց Մեսրոպ արք. Տէր Մովսիսեան(12):

Ստ. Օրբելեան կը յիշէ չորս նման շինութիւններ Սիւնիքի մէջ, կանուխ քան ԺԱ. դար, ընդ մէջ 895–906 տարիներուն՝ «ի դրան եկեղեցւոյն» Տաթեւի կը կառուցուի «տուն աղօթից եւ տեղի դամբարանի իշխանաց եւ եպիսկոպոսաց Սիւնեաց» (164): Ժ. դարու առաջին քառորդին՝ Վահան առաջնորդն Յովհաննու վաղնից «չինէ դմեծ աղօթարանն ի դրան եկեղեցւոյն վիմարդեան մահարձանաւ », որ միանգամայն հանգստարան էր Սիւնեաց (175): Գորեվանքի մէջ, 999ին, Քրիստափոր կը կանգնէ « զգաւիթ եկեղեցւոյն » (191).: Եւ Սիւնիքի Թագուհին Շահանդուխտ, 1000 թուին, «չինէ եւ տուն աղօթից հրաշաշախ վիմօք ի դրան եկեղեցւոյն» Վաղանդնոյ (221):

Տէր Մովսիսեան յեցած այդ վկայութեանց վրայ, ժամատուններու կառուցումը համարեցաւ «սկսած առ նուազն ինն ներորդ դարուն, եթէ ոչ աւելի կանուխ»(13): Դիտելի է՝ որ այդ շինութիւններուն թուականները կրնան նաեւ ենթադրական ըլլալ, ըստ որում արձանագրուած չեն: Յետոյ անոնց երկուքը դամբարան էին, եւ կրնան աւելի ուշ աղօթարանի վերածուած ըլլալ. իսկ մէկը ուղղակի «գաւիթ» էր, ոչ ժամատուն: Յամենայն դէպս, անվստահելի են չորսին ալ թուականները եւ աղօթանոցի իմաստը:

Սակայն հակառակն ալ կարելի է խորհիլ. եւ ասոր համար արժանի է ուշադրութեան Ս. Ղազարու հնագոյն Մաշտոցը, ԺԱ. դարու, որ կրօնաւոր օրհնելու կարգին առաջին մասը կատարել կու տայ «ի դուռն եկեղեցւոյն», կամ «արտաքոյ եկեղեցւոյն՝ ի տեղի աղօթից»: Այս աղօթատեղին չենք կարող հանել մինչեւ Ե. դար, Մաշտոցի յօրինուածութեան հետ, այլ շատ հաւանօրէն Թ. դարուն, ուր հայր Մաշթոցի աշակերտն Ստեփանոս, 893ին, վերակազմեց նոյն մատեանը մասամբ կամ ամբողջովին, ինչպէս յայտնի է իր յիշատակարանէն(14): Որով ակներեւ է՝ թէ ժամատունը արդէն կար Ստեփանոսի կամ Սիւնիքի յիշեալ կառուցումներու ժամանակ:

Միւս կողմէ Խոսրովի եւ որդւոյն վերոյիշեալ տեղեկութիւններէն հարկ է հետեւցնել՝ թէ այդ աղօթանոցներն ընդհանրացած չէին տակաւին Ժ. դարուն, որով խառնիխուռն ամէնուրեք կը կատարէին հասարակաց աղօթքը, մինչ յետոյ կը

(10) Ազգագրական հնդ. 1911, 24:

(11) Ալիշան Հ. Ղեւոնդ, Շիրակ, 20:

(12) Հայկ. երեք վանք. 122:

(13) Անդ՝ 128:

(14) Մաշտոց Թ. 1571 Ս. Ղազարու:

© National Library of Armenia

կարգաւորուի՝ ժամատուններու բազմանալովը, որոնք յետ ԺԱ. դարու՝ անպակաս են բոլոր եկեղեցիներու քով։ Եւ ԺԲ. դարուն Մաքինեաց ուխտին ամբողջ աղդիս տուած ժամատեղիի Խրատները անոնց մէջ կատարել կու տան միշտ ժամակարգութիւնը։ Այսպէս գիշերը «ժողովին ի ժամատունն ի դուռն եկեղեցւոյն». կէսօր եւ երեկոյ նոյնպէս «ժողովին ի դուռն եկեղեցւոյն» (Ցաւ. Ա)։ Ըստ ակնարկութեան Լամբրոնացւոյն՝ ժամատեղիներու պատերը ծածկուած էին տախտակով, խափանելու համար ցուրտը (Պտր.. 31). դիւրութիւն՝ զոր չունէին եկեղեցիները։

բ) Եթէ այդ վայրը հանգստաւէտ ու հաճելի էր հայ աղօթաւորներուն, ընդհակառակն խոժոռ կը նայէին անոր օտարները։ Ցիշեցինք կեղծ Դամասկացիին ամբաստանութիւնը։ Կիրակոս կը պատմէ՝ թէ Հռոմ եւ Հենրիկոս Զ. կայսրն 1197ին, մեծն Լեւոնի թագ ղրկելու առիթով՝ երեք պահանջ ըրին Հայերուն. որոնց մէկն ալ էր «միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթս տուընջեան եւ գիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ոչ առնէին Հայք՝ ի հինահատուածեանցն Իսմայելի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան պատարագին» (75)։ Նոյն չքմեղանքը կրկնել կը թուի նաեւ Եսայի Նչեցի, երբ կ'ըսէ՝ թէ «ի ժամանակս իշխանութեան եւ խաղաղութեան զեօթն ժամն յեկեղեցին կատարէին» (426)։ Համոզիչ չէ փոփոխութեան պատճառը. եկեղեցւոյն դրան առջեւ աղօթողները կրնային ներս ալ մտնել։ Այլ հաւանօրէն անբաւականութիւնը եկեղեցիներու — ծընունդ տուաւ ժամատուններու, ինչպէս կը խորհէր նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին (Պտր. 30)։ Ատոր համար ժամատունները աւելի ընդարձակ չինուած էին։ Լեւոն յանձն առաւ Արեւմուտցիներու պահանջները՝ տասներկու եպիսկոպոսներու հետ, որոնցմէ մէկն էր Տարսոնի յիշեալ Առաջնորդը։

(15) Հայապատում, 422։

Ս. Ներսէս Լամբրոնացի արդէն ի ընէ հակառակ էր տիրող սովորութեան. եւ 1177ին կը գրէր՝ թէ ի սկզբան «ի հարկէ» կամ առ կարօտութեան չինուած ժամատեղդ, «փոփոխմամբ ժամանակի առ յետինս արմատ չարի եղեւ եւ հեշտութեան». իսկ արտաքսապէս «իբր առաւել զգուշութեան տալով կարծիս կամ մեծարանաց առ տունն Աստուծոյ»։ Եւ եթէ նախնիք «յեկեղեցի աղօթէին ի գիշերի եւ ի տուընջեան» կը ցուցնէ «յարձանացեալ խորանացն՝ որք կան մինչեւ ցայսօր հաստատուն, եւ ոչ ունին առընթեր ժամատուն։ Եւ Սահակ սուրբ հայրն մեր առ սեղանն տէրունական նստելով՝ ետես զհրաշազանն տեսիլ, ըստ որում ասէ պատմութիւնն։ Նա եւ թագաւորքն Բագրատունեաց եւ որ առ նոքօք հայրապետք՝ ընդ նոյն դնային չաւիղ, եկեղեցիս միայն չինեալ տունս աղօթից» (անդ՝ 26)։ Իսկ ինքը բարիին ու դեղեցիկին անդանդաղ եւ անվարան հետեւող մարդ, «ուղղեաց զեօթն ժամն աղօթիցն, կը գրէ իր կենսագիրը, զտուընջեանս եւ զգիշերոյ՝ անխափան եւ անթերի կատարել ի մէջ եկեղեցւոյ»(15). իր օրինակին հետեւեցաւ եւ Գրիգոր կաթողիկոս Անաւարզեցին, առ Հեթում ուղղած նամակին մէջ ինչ ինչ բարեփոխութիւններու հետ ուզելով նաեւ՝ որ «զեկեղեցւոյ ժամ ասելն ընդունիմք»(16)։

Սակայն հնամենի սովորոյթն աւելի զօրաւոր հանդիսացաւ այդ բարեկարգիչներուն դէմ, եւ ԺԲ–ԺԴ. դարերու մեր վարդապետները կատարեալ անտարբերութեամբ մը կը յիշեն ժամատունը՝ իբրեւ սովորական աղօթատեղի, ինչպէս Վարդան, «թէ ի ժամատեղն չկարեն երթալ»(17)։ Գր. Սկեւռացին՝ կ'ըսէ՝ թէ աղօթելով գնա «մինչեւ ի ժամատունն» (175)։ Գրիգոր Հռետոր, վրիպակով Նարեկացին կարծուած, կ'ըսէ՝ թէ ամէն տեսակ կանոնական աղօթքի համար «պարտ է կանխել յեկեղեցի Աստուծոյ եւ կամ յոր

(16) Կղ. Գալանոս, Ա, 439։
(17) Քարոզ ի գրէ։

եւ իցէ տեղի աղօթից»(18)։ Ցհ. Եղնկացին՝ թէ «զնացէք ի ժամատեղն» (Խրտ. ԺԳ)։ Առաքել եպ. Սիւնեաց՝ թէ «ժամատունն երկրիս է օրինակ» (Խրտ. Բ)։ Ս. Ղազարու 1436ի Մաշտոցը դեռ կը պահէ «Օրհնութիւն ժամատան» (Թ. 178)։ Եւ նոր եկեղեցիները՝ որ կը կառուցուին մինչեւ վերջ, իրենց հետ ունին ժամատունն ալ. զոր օրինակ Կամենիցի Ս. Աստուածածնի քով չինուած 1522ին, կը վառուցածնի քով չինուած 1522ին, կը վառուցուի եւ «ժամատուն»՝ ըստ յիշատակարանի եւ Ս. Նիկողայոս կ'ընդարձակուի եւ 1577ին կը լրանայ «ժամատնովն հանդերձ»(19)։ Իսկ ԺԷ. դարու սկիզբը ոմն ի Ջուղա «Իր խալին մօտ վիմէն փորեաց, ժամատեղով խորան չինեաց»՝ ըստ Դաւթի Գեղամեցւոյ(20)։

Եկեղեցւոյ եւ ժամատան իրարմէ տարբերութիւնը կը կայանար՝ որ վերջինը զուրկ էր առաջինին բեմէն ու պատարագի դուրկ էր առաջինին բեմէն ու պատարագի տեղանէն, յատկացուած ըլլալով սոսկ աղօթքի։ Բացառութիւն կը կազմէր Հաղբատի «ժամատունն մեծ եւ սքանչելի»՝ զոր Կիրակոսի (57), չինուած 1257ին, եւ ըստ «տուն Աստուծոյ»՝ ըստ կառուցողին Համազասպայ, որ եկեղեցիէն անջատ չէնք մը էր խորանով ու սեղանով, յայտնապէս ժամատուն եկեղեցի մը։ Եւ ի զուր պէս ժամատուն եկեղեցի մը։ Եւ ի զուր խորհրդարան կարծուեցաւ Լաւայեանէ, և հանդիսասրահ՝ Տէր Մովսէսեանէ(21), զորս կը հերքեն կերտողը, պատմիչն ու կազմը։

6. Խառն աղօթանոցներ. — Մինչեւ դարուն կը տեսնենք որ քանի մը մեծ տօներուն կը տեսնենք որ քանի մը մեծ տօներու պաշտամունքը կը բաժնուի ժամատան եւ եկեղեցւոյ մէջ։ Այսպէս, 1284ի Աւետարանացոյցը՝ Աստուածայայտնութեան առաւօտուն կը գրէ. «Իսկ ի ժամ գիշերոյն զկնի սաղմոսին եւ պաշտամանն՝ մտանեն յեկեղեցին եւ ասի Հարցն» կամ Առաւօտեան աղօթքը։ Ուրեմն, կը հետեւի որ Գիշերայինը ժամատան մէջ կատարուած էր։ Աւագ Շաբաթու գիշերն ալ «ի կատարման սաղմոսերգութեանցն եւ զբրոցն, կ'ըսէ դարձեալ, վառեն լոյս յաւագ եկեղեցին միայն, եւ մտանեն ի ներքս եւ ասեն զՀարցն»։ Նոյն օրուան երեկոյին, «ի կատարել ընթերցուածոցն մտանեն յեկեղեցին, եւ կարդան զԴանիէլն ի բեմն», յաջորդ մասերով հանդերձ։ Նմանապէս Զատկի գիշերը՝ «ի կատարման զրոցն՝ մտանեն յեկեղեցին եւ ասեն զՀարցն»։ Իսկ թէ ամէն տօներուն չկար այս տեղափոխութիւնը, յայտնի է լռութենէն։ Խաչվերացին յայտնապէս գրուած է թէ «առաւօտին ... ի ժամատունն ասի ամէն կարգն», հակառակ միւս տօներուն։

Նոյն սովորոյթը կը շարունակուի եւ կը յիշուի նաեւ 1438ի, 1449ի եւ ուրիշ Տօնացոյցներու մէջ, որոնք Աստուածայայտնութեան առաւօտեան համար կը գրեն թէ «յառաջ քան զՀարցն մտանեն յեկեղեցին»։ Աւագ Շաբաթու երեկոյեան՝ թէ «յաւարտ ընթերցուածոցն մտանեն յեկեղեցին եւ կարդան զԴանիէլն ի բեմն»։ Եւ Զատկի առաւօտեան՝ թէ «զՀարցն յեկեղեցին ասա»։ Ս. Ղազարու 1218ի Մաշտոցը պղծեալ եկեղեցւոյ կանոնին մէջ նոյնպէս կը բաժնէ ժամերգութիւնը. «ասեն զՀարցն մինչեւ ցվերջին փոխն (ժամատան մէջ) ... եւ ապա մտեալ յեկեղեցին ասեն զփոքր Հարցն՝ Գործովքն հանդերձ», ինչ որ կը պակսի ԺԱ. դարու երիցագոյն Մաշտոցին մէջ, եւ այս չրջանին յատուկ կը թուի։ Իսկ մեր այս զանազանութեան մէջ նշմարելի է յունական սովորոյթը, որ Առաւօտեան եւ Երեկոյի պաշտամունքը մեզի նման կատարել կու տայ եկեղեցւոյ ներսը, տաճարին մէջ, իսկ միւս ժամերը դաւիթին մէջ, ըստ տեղեկութեան Լըկլէրկի(22)։

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՑՈՒՆԻ

(Շարունակելի)

(18) Գր. Նարեկացւոյ Մատեն. 526։
(19) Հ. Ղ. Ալիշանի Հայկաբանք, Ջ. 918, 924։
(20) Հայապատում։
(21) Հայկ. երեք վանք, 130–31։
(22) Կարրոլ, ԺԲ, 2015։

© National Library of Armenia